

Dr hab. Bogusław Kopka
historyk

Agnieszka Praga, *Losy mieszkańców Warszawy w trakcie Powstania Warszawskiego i jego upadku – obóz Durchgangslager 121 w Pruszkowie w pamięci indywidualnej i społecznej*, rozprawa napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Wiesława Jana Wysockiego, Warszawa: UKSW 2020, mps, ss. 277.

Studia nad pamięcią to trudne zadanie dla historyka. Mowa jest bowiem o czymś bardzo delikatnym, wrażliwym i nieuchwytnym, jakim jest ludzki umysł. Poddany traumie czasów wojny różnie reaguje na zewnętrzne bodźce, zwłaszcza w latach pokoju, o czym doskonale wiedzieli lekarze psychiatry z Akademii Medycznej w Krakowie Antoni Kempniński i Wanda Póltawska. Można powiedzieć, że pamięć mamy odziedziczoną w genach. Jest częścią naszego „ja”. Temat podjęty przez mgr Agnieszkę Pragę został zrealizowany w części. Trudno o końcowe, ostateczne wnioski, skoro brakuje źródeł, a badania z zakresu nauk społecznych (socjologii) są bardzo kosztowne.

Recenzowana praca składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, aneksu źródłowego oraz dodatków: wykazu tabel, ilustracji (głównie skanów dokumentów). We wstępie podana została geneza badań i cel rozprawy, dotychczasowy stan badań, omówiono wykorzystane źródła historyczne, konstrukcję pracy i jej treść oraz przyjęte metody badawcze (wśród licznych metod badawczych nie wymieniono jednak tej pierwszej, która winna się znaleźć na początku – analiza krytyczna źródeł historycznych). Za oryginalne i rzetelnie uznać należy wykonane przez doktorantkę badania ankietowe wśród uczniów szkół na terenie Pruszkowa oraz wywiady wywołane ze świadkami historii. Jeżeli chodzi o strukturę pracy, to dzieli się ona na dwie części:

1. Pierwsza, historyczna (rozdz. 1–5.1.2.) – dotyczy konspiracyjnej akcji dokumentacyjnej „Iskra Dog” – zbierania na żywo w mieście wypędzonych w Pruszkowie świadectw z Powstania Warszawskiego i zbrodni niemieckich. Inicjatorem akcji był Edward Serwański z niepodległościowej organizacji „Ojczyzna”. Na zasadzie paraleli z Archiwum Ringelbluma, które od 1999 r. znajduje się na liście UNESCO „Pamięć Świata” (Memory of the World), można ten zbiór dokumentów przechowywanych obecnie w Archiwum Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu nazywać – Archiwum Serwańskiego. Szkoda, że na dalszych stronach dysertacji nie pokusiła się magister o dokonanie porównania obu

konspiracyjnych archiwów. Tutaj pomocnym mógłby okazać się wydany w szacownej serii Biblioteki Narodowej tom pt. *Archiwum Ringelbluma. Antologia* (Wrocław 2020)¹.

W dysertacji doktorskiej są również syntetyczny rys historycznego obozu Dulagu 121 w Pruszkowie, plan obozu oraz zdjęcia lotnicze jego obszaru udostępnione przez Zygmunta Walkowskiego. Dobrze się stało, że przypomniano historię szpitala w Tworkach (dzisiaj dzielnica Pruszkowa), w którym Niemcy realizowali ludobójczą akcję T4. Rozdział piąty dotyczy post-pamięci i związane z tym – jak dobrze zrozumiałem autorkę – pytanie o tożsamość drugiego pokolenia świadków historii, czyli ci, którzy przeszli przez piekło Powstania i wygnania oraz towarzyszący im historycy. Zaprezentowane powyżej materiały poddane zostały analizie krytycznej.

Przedstawione w rozdziale 4.2 ustalenia dotyczące szyfrowania świadectw przez Serwańskiego, i jak pisze autorka o odkryciu klucza do tego szyfru, trudno mi oceniać, ponieważ nie jestem kryptologiem. Współczesnym uczonym znane były szyfry używane dawniej w dyplomacji epoki nowożytnej i najnowszej. Nie była to tajemnica, o której wykształcony człowiek nie wiedziałby. Na początku XIX w. była popularna gra w poszukiwaniu zaginionego skarbu, gdzie podano szyfr, dzięki któremu można było rzekomo odkryć złoto. A w XX w. mamy filmy z Indianą Jonsem z niezapomnianą rolą główną Harrisona Forda. Problemy związane z szyframi zostały już rozwiązane i opublikowane w artykule Krystiana Sobańskiego *Od Cezara przez Sanatorium do Sobieskiego, czyli szyfry w protokołach akcji „Iskra-Dog”* na portalu Instytutu Zachodniego (https://www.iz.poznan.pl/archiwum/2021/05/21/iskra-dog_szyfry-nr-30-2021/ dostęp: 21.05.2021). Przyznać jednak należy, że doktorantka nie mogła znać tego artykułu, bowiem został on wydany niedawno – 21 maja 2021 r. Stwierdzam jedynie, że temat został rozwiązany i opublikowany.

2. Druga część (5.3.-5.4.) – jest poświęcona zagadnieniom z zakresu nauk społecznych, antropologii pamięci oraz socjologicznych teorii pamięci. Przedstawione badania ankietowe i ich analiza wśród uczniów szkół w Pruszkowie budzą szacunek. Na pewno będą mogły być wykorzystane w praktyce przez miejscowy samorząd terytorialny oraz Muzeum Dulag nr 129 w Pruszkowie. Trzeba powiedzieć, że wyniki badań ankietowych nie napawają optymizmem. Większość pytanych odnośnie pamięci

---

¹*Archiwum Ringelbluma. Antologia*, wstęp J. Leociak, oprac. M. Janczewska, J. Leociak, Wrocław 2020.

o dulażu, losu ludności cywilnej Warszawy i okolic kończy się odpowiedziami negatywnymi (rzuca się w oczy w pierwszym ankiecie słowo powtarzające się NIE).

Niestety, obie części pracy nie łączą się w jedną spójną całość. Są, ale odwrócone do siebie plecami. Różne przyjęte metodologie badawcze, różne obszary badawcze, odległość czasowa (można powiedzieć epokowa) sprawiły, że nie udało się autorce połączyć obie narracje wspólną myślą. Co potwierdza treść zakończenia pracy, gdzie podsumowano jedynie część drugą rozprawy.

W dysertacji mowa jest o pamięci (też i post-pamięci). Nie zauważyłem jednak, by użyto pojęcia kultura pamięci (niem. *Erinnerungskultur*), choć dokładnie o tym autorka pisze.

Znana jest też „pamięć mimowolna”. Józef Czapski z pamięci cytując Prousta w języku oryginału w obozie sowieckim w Griazowcu dla współwięźniów, zauważył:

„Dopiero tam zrozumiałem, co znaczy tak ceniona przez Prousta i według niego jedyna istotna i twórcza <<pamięć mimowolna>> (*mémoire volontaire*). Wówczas zrozumiałem, jak wzmaga tę pamięć oderwanie się od książek, gazet, od miliona drobnych wrażeń intelektualnych normalnego życia. Z daleka od wszystkiego, co mogło mi świat Prousta przypominać, wspomnienia moje o nim, które na początku zdawały mi się niezmiernie szczupłe, zaczęły mi się gwałtownie i nieoczekiwanie rozrastać z siłą i precyzją zarazem jakby zupełnie niezależną od mojej woli”². Z „czasu utraconego” przez doświadczenia wojenne, podsuwał Czapski pojęcie „czasu odzyskanego” – „jak promyk nadziei współwięźniom”(Eric Karpeles).

Bibliografia dysertacji doktorskiej jest niekompletna. W pracy cytowane są wydawnictwa źródłowe, ale już w bibliografii nie ma wydzielonego po archiwaliach działu Edycje źródeł, dokumentów. Bardzo to utrudnia korzystanie z pracy. Zresztą bibliografia nie jest mocną stroną doktorantki. Przede wszystkim brakuje autorskich prac dr Aleksandry Pietrowicz z Oddziałowego Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu (obecnie na emeryturze, ale kontakt można uzyskać w sekretariacie IPN w Poznaniu). Doktor Pietrowicz jest najwybitniejszym znawcą „Ojczyzny” (konspiracyjna nazwa „Omega”). W bibliografii nie ma ani jednej pracy, nie licząc wyboru dokumentów opublikowanych razem ze Zbigniewem Mazurem – dr A. Pietrowicz. Następstwem tego przeoczenia jest treść rozdziału 3.2. „Omega” po 1945 r. Członkowie „Ojczyzny” w opracowaniu komunistycznego aparatu służ[b] bezpieczeństwa publicznego. (Słowo „służb” jest nie potrzebne). Cytowane są archiwa IPN, ale jest to praca wtórna, ponieważ opublikowany został już dawno temu artykuł A.

---

² E. Karpeles, *Prawie nic. Józef Czapski. Biografia malarza*, Warszawa 2019, s. 13.

B. Kopeck

Pietrowicz, *Życie pod lupą. Działania aparatu bezpieczeństwa wobec Edwarda Serwańskiego*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN 2009, nr 1, s. 357–377. Jest również dostępny na portalu IPN.

W podanej na początku pracy definicji *Dulag nr 129* z internetowej „encyklopedii Muzeum Dulag 121” zabrakło odniesień do literatury przedmiotu, jak:

- *Warszawa walczy 1939–1945. Leksykon*, red. K. Komorowski, Warszawa 2014, s. 540 (autor hasła Grzegorz Jasiński). W tym artykule hasłowym można dowiedzieć, o czy nie pisze doktorantka, że nie tylko ratowano ludzi, co jest oczywiste w pierwszej kolejności, ale także najcenniejsze dla dziedzictwa polskiego zbiory biblioteczne i rękopiśmienne (zob. też w tym leksykonie hasło: *Pruszkowska Akcja*, w oprac. Andrzeja Skalimowskiego, s. 620–621);

- *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, s. 405–407;

- M. Getter, *Obóz przejściowy w Pruszkowie, Dulag 121* [w:] *Encyklopedia Powstania Warszawskiego*, t. 2;

- K. Karwat, *Dulag 121 Pruszków*, Instytut Pileckiego: <https://zapisyterroru.pl/dlibra/context?id=context1> (dostęp: 21.05.2021).

Z drobnych szczegółów faktograficznych jest do wyjaśnienia miesiąc, w którym wzięła ślub Wanda Krawcówna z Edwardem Serwańskim. W dysertacji jest podany miesiąc listopad 1945 r. (str. 88). Natomiast, w niecytowanym niestety przez autora dysertacji, artykule Aleksandry Pietrowicz i Jacka Żurka pt. *Więziennoobozowe wspomnienia Wandy Serwańskiej* („Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2018, nr 1–2, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/61353,Wieziennoozowe-wspomnienia-Wandy-Serwanskiej.html> dostęp: 21.05.2020), jest podana data dokładna 8 grudnia 1945 r. Poniżej zamieszczam zdjęcie ze ślubu Serwańskich z archiwum prywatnego Aleksandry Pietrowicz.

Wanda i Edward Serwańscy, zdjęcie ślubne z 8 grudnia 1945 r. Fot. ze zbiorów Aleksandry Pietrowicz. Źródło: IPN.

Tytułem uzupełnienia, można było uwzględnić w części pierwszej rozprawy relację prof. Stanisława Herbsta na temat „Ojczyzny” i akcji „Iskry-Dog” zamieszczonej w: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor i in., Warszawa 1986, s. 461–464 oraz aneks z relacjami związanymi z niewolą w Pruszkowie i zbrodniami niemieckimi w: Roch, Zdzisława i Jadwiga Wielanierowie, „Przecież wyjazd za granicę był w sferze marzeń...”. *Korespondencja z obozów pracy Erfurt i Steyr 1944/45*, oprac. M. Polakowska i J. Żurek, Katowice 2018, s. 307–313.

Przy biografii prof. Zygmunta Wojciechowskiego (s. 47) zabrakło odniesienia bibliograficznego do publikacji: Markus Krzoska, *Für ein Polen an Oder und Ostsee. Zygmunt Wojciechowski (1900–1955) als Historiker und Publizist*, Osnabrück 2003 oraz wydawnictw Instytutu Zachodniego w Poznaniu.

Reasumując, praca porusza istotny temat z punktu widzenia pamięci narodowej Polaków. Są nimi niemieckie zbrodnie popełnione na ludności cywilnej Warszawy podczas i po Powstaniu Warszawskim i historii Dulagu nr 121 w Pruszkowie. W drugiej części pracy poświęconej badaniom społecznym w skali mikro, starannie przedstawiła doktorantka wyniki swoich badań ankietowych i je opatrzyła komentarzem krytycznym.

Wnoszę o dopuszczenie magister Agnieszki Pragi do następnych etapów przewodu doktorskiego na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Warszawa, dn. 21 maja 2021 r.

